

Keelekorraldus Nõukogude Eestis¹

(Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole)

REET KASIK

45 sõjajärgset aastat, mil Eestis valitses nõukogude võim, on eesti kirjakeele korraldamisel erineva kaaluga. Esimesel sõjajärgsel aastakümnel püüti eesti keelest teha nõukogulikku keelt, keelekorraldajatele jagati juhtnööre teaduste akadeemia juhtkonnast, riiklikust kirjastusest jm võimuasutustest. Järgmise veerandsaja aasta jooksul kuni 1970. aastate lõpuni juhtis keelekorraldust konservatiivse hoiakuga keeleteadlaste põlvkond, kelle meelest kirjakeel oli valmis ja selle norme ei olnud põhjust muuta, täiendada tuli üksnes sõnavara. Küll aga hakati sel perioodil normingute fikseerimise kõrval jagama ka keelekasutussoovitusi ja pöörama tähelepanu keelekultuurile avaramas mõttes. 1970.–1980. aastatel tõi uus keelekorraldajate põlvkond kaasa arusaamise muutuvast ja varieeruvast kirjakeelest ning keelekorraldajate ülesandeks sai jälgida, hinnata ja arvestada keeles toimuvaid muutusi.

Ideoloogiliste suuniste periood

Enne Teist maailmasõda hoolitses Eesti Vabariigis kirjakeele korraldamise eest Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond. Sinna kuulusid kõik juhtivad kirjakeele probleemidega tegelevad keeleteadlased: Johannes Aavik, Johannes Voldemar Veski, Elmar Muuk, Andrus Saareste, Valter Tauli, Julius Mägiste jt. Nad esindasid keelekorralduses eri suundumusi, ent nende arutelude ja kokkulepete tulemusena stabiliseerus eesti normitud kirjakeel, mis fikseeriti õigekeelsussõnaraamatutes ja grammatikates ning mida õpetati koolides.

Sõja järel oli neist Eestisse jäänud vaid üle 70-aastane Johannes Voldemar Veski, kes oli normimisel alati pooldanud suhteliselt jäika süsteemi. Eesti Kirjanduse Selts oli likvideeritud, Elmar Muuk oli vangilaagris surnud ja välismaale emigreerinud keeleteadlaste seisukohad loeti „kodanliku korra aegseteks iganditeks”. Eestis kehtestas ennast nõukogude okupatsioonivõim. Tartu Riikliku Ülikooli professoriks nimetatud Veski koos lektor Arnold Kasega (kes enne sõda oli olnud gümnaasiumiõpetaja) hakkasid ülikooli plaanilise teadustööna koostama uut, kaasaegset õigekeelsussõnaraamatut. Veel enne seda toimetasid Kask ja vabariigi ajal kirjastustes korrektorina töötanud Elmar Elisto trükki Muugi „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” uusväljaande, millest 1945. ja 1946. aastal ilmus kolm trükki. Nad lisasid sinna ligi 250 nõukogude sõna, osa uut võimu häirivaid sõnu tuli välja jätta, tähendussetusi

¹ Artikkel on täiendatud versioon ettekandest konverentsil „150 aastat oma keelekorraldust” 22. IV 2022, ent olen siin kasutanud fragmente oma paarist varasemast ülevaateartiklist (Kasik 2018, 2020).

uue korraga kohandada, aga ortograafias, ortoepias ja morfoloogias tehti vaid mõned üksiksõnade parandused (Erelt 2002: 155).

Paari aasta pärast allutati kõrgharidus ja teadus Nõukogude Liidu süsteemi järgi eri valdkondadesse ja ülikooli kõrvale loodi teadusasutusena Keele ja Kirjanduse Instituut (KKI). Ülikoolid allusid kõrgharidusministeeriumile, uurimisinstituudid olid teaduste akadeemia (TA) allasutused. KKI keeleteadlaste pandi alguses ülikoolitöö kõrvale juhtima Veski ja Kask, sest kõik tulevased keeleteadlased õppisid alles ülikoolis. „Suure õigekeelsus-sõnaraamatu” (SÕS) koostamine määrati nüüd KKI õigekeelsuse ja sõnaraamatute sektori üheks ülesandeks. SÕS kavandati ilmuma vihikute kaupa.

Käsikirja koostasid Kask ja Erich Raiet, viimistles Veski. Käsikirja 1. vihiku arutelul KKI nõukogus 1947. aasta lõpul rõhutas Kask, et SÕS on täiesti uus sõnaraamat, mitte endiste järjekordne trükk. Sõnaraamatus peegeldub uus, nõukogulik suhtumine mõistesse, on ka vormiliselt uus struktuur. Vastuseks küsimusele, missugused sõnad on välja jäetud, vastas Kask, et „teoloogilisi oskussõnu ja tuletisi ning liitsõnu idealistlikust sõnavarast” (Ahven 2007: 38). 1. vihik läks trükki võrdlemisi sujuvalt, aga 2. vihik käis kirjastuse muutmisnõuetega järgmise kahe aasta jooksul korduvalt instituudi ja kirjastuse vahet. 1949. aasta suvel arutati sõnaraamatu probleeme teaduste akadeemia presiidiumi algatusel ja paljude erialade töötajate osavõtul kriitiliselt mitmel koosolekul, kus sõnaraamatu tegijad olid üksnes kuulaja rollis. Arutelu kokkuvõttena saatis TA presiidium instituudile „direktiivsed juhised” sõnaraamatu koostamiseks: sõnaraamatus esitatagu vaid sellised sõnad, mis rikastavad tänapäeva eesti kirjakeelt nõukogude ühiskonna vajaduste ja huvide seisukohalt, nõukogude ühiskonnale täiesti ülearused sõnad tuleb järjekindlalt välja jätta; sõnaraamatu eesmärk olgu esmajoonel õigekeelsuse ja õigekirjutuse fikseerimine, mitte entsüklopeedia ülesannete asendamine; SÕS ei tohi kujuneda võõrsõnade leksikoniks ega pea taotlema erialase oskussõnastiku ilmet. Sai selgeks, et uues riigis ei ole sõnaraamatu koostamine niivõrd keeleline, kui võrd eeskätt ideoloogiline küsimus. Selle üle, missugused sõnad võivad või ei tohi sõnaraamatus esineda, millised aga peavad seal olema, ei saanud otsustada üksnes keeleteadlased. Juhised puudutasid ka sõnaraamatus esitatavat kohanimivalikut (peab lähtuma nõukogude ühiskonna huvipiirkonnast, mitte aga kodanliku korra aegsetest traditsioonidest) ja nõudsid pärisnimede kirjutamisel lähtumist vene keele traditsioonidest (lubamatu on moonutada Nõukogude riigis kehtestatud kohanimetusi „eesti keele iseäralduste ettekaändel”, samuti dubleerida koha- ja pärisnimedes tarbetult tähti, kui selleks pole vene keeles põhjust). (Ahven 2007: 58) Sõnaraamatust ilmus 1951. aastal veel 2. vihik ja kuigi käsikirja koostamist jätkati, siis arutamisel valmis vihikuteni ei jõutud. Kuna SÕS-i koostamine venis, aga sõnaraamatut oli kiiremini vaja, otsustati 1951. aastal koostada kõigepealt „Väike õigekeelsuse sõnaraamat” (VÕS), mis ilmuski 1953. Seegi sõnaraamat koostati KKI kollektiivse tööna Kase juhtimisel.

Praktilisi keeleküsimusi lahendati KKI sõnaraamatute sektoris Veski ja Kase, hiljem Ernst Nurme juhtimisel, aga ka 1947. aastal loodud Riikliku Kirjastuse keeletoimkonnas Elisto juhtimisel. Kuna normikeel fikseeriti sõnaraamatus, mille avalda-

mise monopol oli riikliku kirjastuse käes, siis osutus toimetaja Elisto mingil perioodil ootamatult suure võimuga keelekorraldajaks.

Tolle aja sõnaraamatutegijate teadmised keele arengusuundadest, üldkeeleteadusest ja keelekorraldusteooriast olid napid. Kask on VÕS-i tegemise põhimõtteid hiljem kokku võttes toonitanud, et kõige olulisem oli nõukogude ajajärgu algusaastail kirjakeele arenemise suuna määramine. Enim hakati rõhutama rahvakeelsuse põhimõtteid, vajadust silmas pidada laiade rahvahulkade keeletarvitust. Samas aga otsustati keele üldrahvalikkuse huvides kõikuvusi ja rööpvorme keeles vähendada ja taotleda võimalikult suuremat ühtsust. (Kask 1965: 6–8) Eriti vajalikuks peeti morfoloogiliste normide ühtlustamist. Enamik keeleuundusega keelde toodust kuulutati rahvakeelest hälbivaks keeliseks esteeditsemiseks, oluliseks peeti traditsioonidest kinnipidamist. Kuigi sõnade ja vormide valiku alusena rõhutati rahvakeelsust, oli erineva murdetaustaga otsustajatel sageli erinevaid seisukohti. Mingeid uurimusi kaasaegse keelekasutuse kohta ei olnud, toetuti peamiselt teadmiste vanadest murretest ja keeleajaloost.

Näiteks VÕS-i käsikirja arutelul KKI teaduslikus nõukogus väitis kirjastusepoolne toimetaja: „Väike õigekeelsuse sõnaraamat ei ilmu ainult teaduste akadeemia, vaid ka kirjastuse väljaandena. Kirjastus aga ei saa ühineda kõigi VÕSi seisukohtadega.” Vanemtoimetaja Elisto tõi näiteid käsikirjas esitatu kohta, millega tema isiklikult nõus ei ole. Samas ei suutnud ta põhjendada, millel tema arvamus põhineb. (Ahven 2007: 125) Koosolekul osalev teaduste akadeemia asepresident rõhutas koostajate õigusi, väites, et KKI esineb ametlikult teaduste akadeemia nimel ja peab küll kaaluma ja arvestama kõiki ettepanekuid, aga teeb lõpliku otsuse. Kirjastus ei tohi teha sõnaraamatus parandusi ilma KKI nõusolekuta ja teadmata. (Ahven 2007: 126) Lõpuks arutati ja hääletati KKI teadusliku nõukogu ja kirjastuse esindajate ühiskoosolekul ükshaaval läbi vaidlusalused sõnad ja vormid.

VÕS esindab teataval määral neid seisukohti, mida tollal rahvapärase kirjakeele all silmas peeti. Lähtudes kirjakeele ühtsuse ja üldrahvalikkuse nõudest, püüti kõigepealt vähendada rööpvormide hulka. Ka ajastu ühiskondlik atmosfäär toetas kitsarinnalist lihtsustamist ja ühtlustamist. Piirati lühikese ülivõrde, *i*-mitmuse ja lühikese sisseütleva kasutamist, vähendati liitsõnade arvu, nominatiivseid liitumisi, loobuti mitmest „keeleuunduse pärandina” käsikirja jäänud sõnast ja vormist. Võrreldes Muugi VÕS-iga (1933) oli Kase juhtimisel tehtud 1953. aasta VÕS vaesem ja jäigem.

Palju vaidlusi peeti 1950. aastatel vene pärisnimede kirjutamise üle eesti keeles, eesti pärisnimede kirjutamise üle vene keeles ja võõrpärisnimede kirjutamise üle eesti keeles. Nimelt sooviti (Karl Abeni ettepanekul) vene keele eeskujul kehtestada ladina tähestikuga keeltest pärinevate võõrnimede eestipärane, st häälduslähedane kirjutusviis. Ettepanek kutsus esile elava mõttevahetuse, nii ülikoolis kui ka akadeemias moodustati komisjone ja allkomisjone, aga ettepaneku vastaseid oli rohkem kui pooldajaid. Autoriteetse arvamus saamiseks pöördus KKI nimekirjutusküsimuses koguni Nõukogude Liidu teaduste akadeemia poole. (Ahven 2007: 117, 163–164) Poleemika nimede õigekirjutuse ümber kestis mitu aastat ja oli VÕS-i koostamise ajal alles käimas, seetõttu VÕS kohanimesisid ei esitanud.

Konservatiivse keelekorralduse periood

SÕS-i väljaandmine jäigi pooleli *k*-tähe juurde. KKI koostas järgmise kollektiivse tööna VÕS-ist mahukama „Õigekeelsuse sõnaraamatu” (1960), mille toimetasid Ernst Nurm, Erich Raiet ja Magnus Kindlam. See töö on üksnes oma tegijate nägu: aeg oli nii palju muutunud, et kirjakeele normimisse ei sekkunud ei teaduste akadeemia presiidium ega kirjastus. Sõnaraamatute sektorit 1952–1966 kõva käega juhtinud Nurme järgi meenutatakse seda perioodi keelekorralduse ajaloos sageli „nurmeerimise” ajana, aga eesti keelekorraldusliku mõtte ajaloost mahuka raamatu kirjutanud Tiiu Erelt peab ajajärgu keelekorralduse tugevateks mõjutajateks Nurme kõrval ülikooli kateedrijuhatajat Kaske, kirjastuse juhtivtoimetajat Elistot ja mõjukat emakeeleõpetajat Nikolai Rimmelit (Erelt 2002: 140).

ÕS-i koostamise põhimõtted olid samad kui VÕS-is: üldrahvalikkus, kirjakeele ühtsus ja süsteemipärasus. Morfoloogia alal on jäänud kehtima samad normid kui VÕS-is, ortograafia alal on tunduvalt laiendatud häälduspäraselt kirjutatud võõrkohanime ja võõrnimetuletiste, samuti nn käändumatute omadussõnade hulka. Sõnavalik on aga eelmisest palju mitmekülgsem ja rohkesti on hulgas oskussõnu. Koostamise käigus tehti oskussõnadest erialade kaupa nimestikke ja saadeti seiskohavõtuks paljudele asutustele ja eriteadlastele (Erelt 2002: 208). Sõnaseletused on põhjalikumad ja täpsemad. Sõnaraamatus on ka kohanime valik koos võõrnimede hääldamisjuhistega, VÕS-iga sarnane õigekirjutusreeglite osa, samuti vene, kreeka ja hiina nimede eesti keeles kirjutamise juhised.

Sõnaraamatu ilmumise järel tekkis ägedam poleemika kreeka pärisnimede kirjutamise senisest traditsioonist erineva süsteemi üle. Vaidlused kreeka nimede kirjutamise üle kestsid aastaid, kuni „Eesti nõukogude entsüklopeedia” hakkas neid kirjutama mitte ÕS-i, vaid Muugi VÕS-ist (1933) tuntud reeglite järgi. Seda teed kreeka nimede kirjutamine hiljem läkski ja 1960. aasta ÕS-i reeglid jäid kõrvale.

Suhtumine keelenormidesse oli karm: keelekorralduslikud otsused olid kohustuslikud. Totalitaarses ühiskonnas levis hoiak, et sõna või vorm, mida ÕS-is ei ole, on keelatud, selle kasutamine on viga. Keelevariantidest, allkeelte vajadustest või eri keelekasutusvaldkondadest tollal ei räägitud, tunnistati vaid üht, üldrahvalikku, ühtset eesti normitud kirjakeelt.

Pärast sõda kasvas Eestis vajadus korrektorite-keeletoimetajate järele. Alates riigipöördest olid kogu perioodika ja muud tarbetekstid nii sisult kui ka vormilt venemõjulised, suure osa tarbetekstidest moodustasid tõlked vene keelest ja sama stiili jäljendavad tekstid. Tekste koostavad ametnikud, kaasa arvatud ajakirjanikud, olid ametisse määratud ideoloogiliste mõõdikute järgi, nende haridus ja eesti keele oskus oli sageli puudulik. Tekstide õigekeelsuse eest vastutas keeletoimetaja-korrektor. Riiklikes asutustes, mis kujutasid endast tegelikult üleliiduliste asutuste filiaale või allasutusi, olid ametis nn tõlk-toimetajad, kelle ülesandeks oli vahendada venekeelseid ametlikke või propagandamaterjale eesti keelde. Ka toimetustes ja kirjastustes olid ametis korrektorid või keeletoimetajad, kes hoolitsesid, et ilmuvad tekstid vastaksid ÕS-is fikseeritud normidele ja neis ei oleks keelevigu.

Üleredigeerimisele allusid ka ilukirjanduse uustrükid. Heli Laanekask on diplomitöös (1973) võrrelnud Eduard Vilde romaani „Raudsed käed” 1941. aastal ja 1951. aastal ilmunud uustrükke 1928. aasta „Kogutud teoste” tekstiga, mis oli viimane autori enda aktsepteeritud väljaanne. 1941. aasta uustrüki parandused on teinud kirjastuse korrektor Leida Raudsepp, 1951. aasta parandused Elmar Elisto. 1941. aasta tekstis on ortograafia ja interpunktsioon kohandatud rangelt vastavaks kehtivatele normidele, väljajäteliste liitmineviku vormidele on järjekindlalt lisatud *olema*-verb, *da*-infinitiiviline kaudne kõneviis on igal pool asendatud *vat*-tunnuselise, muudetud reksiooni ja sõnajärge, liited ning liitumisviisid viidud vastavusse tolleaegsete normidega, samuti sõnade tähenduspiirid (*oma-enda, järgi-järele, ta-see*). 1941. aasta „Raudsed käed” vastab rangelt tol ajal kehtiva normigrammatika nõuetele, aga Laanekase hinnangul need õigekeelsuslikest kaalutlustest lähtunud korrektiivid nivelleerivad autori sõnastusstiili ja autorile või ajastule omaseid keelelisi erijooni, mistõttu ta peab neid tekstimoonutusteks. Elisto ei ole 1951. aasta trüki ettevalmistamisel võtnud aluseks mitte 1928. aasta väljaannet, vaid 1941. aasta redigeeritud väljaande ja on oma sõnade järgi likvideerinud tekstist keeleuuenduslikud vassingud, varakate klasside desorganiseeriva ja risustava mõju keelele ning tarbetute võõrsõnadega peenutsemise ja Laanekase hinnangul toonud sellise lähememiseaga Vilde teksti täiendavaid tekstimoonutusi. (Laanekask 1978) Keelenorm oli tollal igal juhul suurem autoriteet kui autor ja normid olid fikseeritud tunduvalt rangematen kui enne sõda või tänapäeval.

Keelekultuurile ja stiilile hakati tõsisemat tähelepanu pöörama pärast Stalini surma, kui olud läksid veidi vabamaks. 1958. aastal loodi ajakirjanike liidu juurde keele- ja tõlkeseptsioon, esimeheks Eesti Telegraafiagentuuri tõlk-toimetaja Henno Meriste ja aseesimeheks ajalehe Edasi keeleteimetaja Helju Vals. Keele- ja tõlkeseptsioonis hakati rääkima keelekultuurist laiemalt, enam ei osutatud üksnes õigekirjavigadele. Vene keele halvast mõjust ei sobinud avalikult rääkida, niisiis võeti kriitika objektiks kantseliit, stampväljendid ja parasitkeelendid, peaaegu igal koosolekul on kõne all olnud ka oskussõnavara küsimusi. Keele- ja tõlkeseptsiooni tegevus oli tihe, vilgas ja viljakas üle 30 aasta. Sellest kujunes kiiresti ainulaadne keepleklubi ja keelehooldustöökoda, nagu nad end ise nimetasid. Neil kujunes välja oma tööstiil ning kindel huviliste ja kaasalööjate ring. Ühisel jõul ja nõul tehti ära väga palju aktuaalsete keeleküsimuste sõelumisel ja selgitamisel, uute ning ajakohasemate keelendite evitamisel, ajakirjandus- ja kirjastustöötajate keelevaistu teritamisel ning keelepädevuse suurendamisel. (Kull 1978) Avalik tarbekeel oli 1960. aastatest alates pideva vaatluse all. See oli korrektorite ja keeleteimetajate erialane keelekool, mille eesmärk ja saavutus oli varasemate aastate puise ja õõnsa nõukoguliku sõnastuse ületamine.

Peaaegu igal koosolekul tegi keegi ettekande mõne konkreetse ajalehe-ajakirja keelekasutusest või oli kavas keeleteimetajate igapäevatöös esile kerkinud keele- ja tõlkealaste päevaküsimuste arutelu. Aeg-ajalt on korraldatud ka spetsiaalseid terminoloogiakoosolekuid vastava ala eriteadlaste osavõtul. Eelkõige on kriitilise pilguga jälgitud terminikasutust ajakirjanduses, tõstetud esile häid näiteid ja juhitud tähelepanu eksimustele. Tihtipeale tutvustab uusi mõisteid esimesena just ajakirjandus, kes peab vastutama nende keelelise kuju eest.

1968. aastal kaitses Mare Lõokene Tartu ülikoolis diplomitöö, kus analüüsis süstemaatiliselt keele- ja tõlkesektsiooni esimese kümne aasta soovitusi ja arutelusid. 1971. aastal ilmus see ülevaade ka ülikooli eesti keele kateedri väljaandena pealkirjaga „Ajakirjanduskeel”. Keele- ja tõlkesektsiooni hilisema tööperioodi kohta selline koondülevaade kahjuks puudub, küll aga on Tiina Leemets 1988. aastal kaitsitud diplomitöös teinud ülevaate keele- ja tõlkesektsioonis aastatel 1958–1988 käsitletud terminoloogiaküsimustest.

Arutletavad teemad ei jäänud üksnes koosolekuruumi, vaid 1960.–1970. aastatel vaagiti keeleküsimumisi aktiivselt ka avalikkuses. Sellal hakati teadlikult vahet tegema keelekorraldusel ja keelehooldel. Keelekorraldus on keeleteaduse haru, mis tegeleb kirjakeele teadliku arendamise ja normimisega, keelehoole on keelekasutuse parandamine ja heakeelsuse eest hoolitsemine, seega keeleteoimetajate igapäevatöö. Keeleteoimetajad hakkasid esinema avalikkuses, avaldasid artikleid ja sõnavõtte *Keeles ja Kirjanduses* (mis samuti hakkas ilmuma 1958), aga ka kultuurilehes *Sirp ja Vasar*, *Edasis* (mis oli Postimehe tollane nimi), Nõukogude Õpetajate ajalehtedes. *Sirbi ja Vasara keeleveerud* ilmusid Meriste toimetamisel iga nädal ja materjalist puudust ei olnud. Nii said aktiivsemad tarbetekstide keeleteoimetajad nimepidi tuntuks ja keelehooldete autoriteetideks: Henno Meriste, Uno Liivaku, Helju Vals, Ester Kindlam, Henn Saari jt.

Varsti hakkas kirjastus Valgus välja andma keelehoolderaamatuid, millest osa olid artiklikogumikud, osa aga pigem tarbekeele käsiraamatud. Need pole kirjakeelt normivate artiklite kogumikud, vaid sisaldavad suurel määral just seisukohavõtte ja soovitusi. Keelehoolderaamatute sarjast „Keelenõuanne soovitab” erinevad need selle poolest, et neid ei koostanud keelekorraldajad, vaid keelehooldajad. Esimene oli tarbetekstide tõlkija Uno Liivaku „Kuidas öelda teisiti. Valimik stamp- ja parasiitkeelendeid” (1969) ja mõni aasta hiljem sama autori „Kust king keelt pigistab” (1972), kus oli samuti rohkesti tekstinäiteid koos parandusettepanekutega. Peamiselt tekstinäidete kogumik koos kommentaaridega oli ka Uno Liivaku ja Henno Meriste koostöö „Kuidas seda tõlkida” (1975). Veel ilmusid Ester Kindlami „Meie igapäevane keel” (1976), Henno Meriste „Sõnamerel seilates” (1978) ja valik Henn Saari raadio keelesaadetel põhinevaid tekste pealkirja all „Keelehääling” (1976). Ajakirja *Keel ja Kirjandus* keeleosakonna toimetaja Henn Saari vedas 30 aastat (1969–1999) keelekultuurialast igakuist populaarset raadiosaadet „Keeleminutid”, mille põhjal ilmus 2004. aastal „Keelehäälingu” täiendatud trükk.

Ideoloogilise kontrolli leevenemisega professionaliseerus 1960. aastatel ka keelekorraldajate tegevus. 1960. aastal ilmunud „Õigekeelsuse sõnaraamatu” ümber oli ajakirjanduses toimunud pikem mõttevahetus. Heideti ette ebahütlust ja üksiksõnuti otsustamist. Ka KKI juhtkonnas arutati kirjakeele normimisega seotud probleeme ja peeti vajalikuks moodustada eraldi keelenormide fikseerimisega tegelev ja laiema kandepinnaga vabariiklik õigekeelsuskomisjon (VÕK). Komisjon moodustati 1960. aastal Ministrite Nõukogu (valitsuse) määrusega teaduste akadeemia juurde, kehtestades, et komisjoni otsused õigekeelsuse küsimustes on üldkohustuslikeks normideks (Ahven 2007: 255). Kuni nõukogude aja lõpuni tegutsenud õigekeelsuskomisjonil on olnud kolm koosseisu ja kolm eristuvat tegevusperioodi. Komisjoni esimene

koosseis, mille esimees oli TA asepresident Arnold Humal, ei olnud õnnestunud ja see ei jätnud oma paari tegevusaasta jooksul olulisi jälgi eesti kirjakeele arengusse. Komisjon oli liiga suur (25 inimest) ja koosnes paljude erialade inimestest. Arutati küll mitmeid termini- ja võõrnimede kirjutamise küsimusi, samuti eesti keele õpetajate täienduskursustelt saadetud morfoloogianormide muutmise ettepanekuid, aga enamasti ei jõutud kokkuleppele või ei peetud muutusi vajalikuks.

Samal ajal kerkis esile nooremate, teaduslikult haritud, teooriat ja üldkeeleteadust tundvate keelekorraldajate põlvkond. Nemad võtsid lähtekohaks, et kellelgi pole õigust määrata teise inimese keelekasutust. Asjatundjad võivad vaid soovitada, kaitsta, õpetada keelekorralduse aspektist soovitatavat keelekasutust. Selle keelekorraldajate põlvkonna tuntuimad esindajad olid Rein Kull ja Tiiu Erelt, kelle juhtimisel koostati uus, 1976. aastal ilmunud „Õigekeelsussõnaraamat“.

Tegijate sooviks oli demokraatlik keelekorraldus. Eesti kirjakeele teadliku arendamise ja korraldamise tunnuseks oli varem ikka olnud avalikkus ja kollektiivsus. Et anda uuele ÕS-ile võimalikult lai kandepind, avaldasid Kull ja Erelt sõnaraamatu tegemise ajal mitu suurt artiklit keelekorralduse ja õigekeelsussõnaraamatu problemaatika üle (vt nt Erelt, Kull 1970a, 1970b). Tänapäevase õigekeelsussõnaraamatu koostamise eeldustena töid nad välja keelekorralduse ja normimise teooria põhjaliku tundmise, korralikud teadmised ühiskeelest ning õigekeelsussõnaraamatute tegemise teooria ja meetodite tundmaõppimise.

Nad pidasid vajalikuks erinevat suhtumist oskuskeele ja üldkeele normimisse. Kui oskuskeeles on põhjust taotleda rangemat süsteemi ja järjekindlust, siis loomulik keel on lahtine, eri võimaluste süsteem koos oma võimalike ebareeglipärasuste ja rööpvormidega. Loomulikule keelekasutusele on loomulik normide teadlik ja paindlik rakendamine olenevalt olukorrast. Hakati teadlikult vahet tegema keele loomuliku normi ja ÕS-is fikseeritud normingute vahel. Normingud ei tohi olla vastuolus keeles endas objektiivselt eksisteerivate normidega, neid tuleb lähendada tegelikule keelepruugile. Seega oluline on tunda rahva laiade hulkade tegelikku keelekasutust – ühiskeelt. Kirjakeele traditsiooni austamine ei tohi muutuda arengut kammitsevaks konservatismiks.

Neid põhimõtteid suudeti uues ÕS-is ellu viia vaid osaliselt, aga sõnaraamat osutus erakordselt populaarseks – sellest ilmus neli trükki kogutiraažiga 100 000 eksemplari (Erelt 2002: 209). Sõnaraamatu tegijate abiks oli moodustatud 1972. aastal vabariikliku õigekeelsuskomisjoni 13 keeleteadlasest koosnev uus koosseis, esimeheks määrati eelmise koosseisu aseesimees Arnold Kask. Selle tegevus kujunes esimesest tunduvalt sisukamaks ning pikemaks ja ühtlasemaks. Tehti mitmeid ulatuslikke ortograafiaotsuseid (eriti nimede kirjutamise kohta), koostati liiduvabariikide nimede praktilise transkriptsiooni juhised, aga palju arutatut jäi ka otsuseta. Nagu VÕK-i esimeses koosseisus, ei õnnestunud ka teises koosseisus morfoloogianormingute lihtsustamine, välja arvatud mõne sõna tüübivahetus. Oluline muutus 1976. aasta ÕS-is oli siiski tagasimineku käändsõna süstemaatiliste rööpvormide (*i*-mitmus, lühike mitmuse osastav, geminaadiline sisseütlev) tüübiti normimisele, jättes valiku keelekasutaja otsustada. Mäletatavasti oli nii 1953. aasta VÕS-is kui ka 1960. aasta ÕS-is nende rööpvormide esitust tugevasti piiratud.

Uue VÕK-i teadussekretärina tegutsenud ja komisjonile kõik normimuutmisettepanekud ette valmistanud Tiiu Erelt on oma 2002. aastal ilmunud keelekorraldusraamatus põhjalikult analüüsinud VÕK-i kõigi kolme koosseisu tegevust ja tulemusi (Erelt 2002: 225–243). Hoolimata sisukast tööst vaatab Erelt VÕK-i teisele perioodile tagasi teatava kibedusega. Otsuseni jõudmine oli alati pikk ja raske tee, sest üheste ja võimalikult igaveste keelenormide mentaliteediga keeleteadlaste põlvkond oli veel mõjuvõimas ning hoidis kinni olemasolevast, tõrjudes peaaegu iga muutusettepanekut. Nii tabas 1976. aasta ÕS-i jälle kriitikalaine, mille all mõneti ebaõiglaselt kannatasid sõnaraamatu tegijad, mitte aga otsustavaid muutusi takistanud ja ettepanekuid vetostanud juhtivkeeleteadlased.

Liberaalsemate hoiakute periood

1970. aastate lõpul olid keelekorraldusküsimused Eestis väga aktuaalsed. 1976. aasta „Õigekeelsussõnaraamatu” ilmumisele järgnenud mõttevahetuses osutati mitmele tülikale piirkonnale, mille senine reeglistus on olnud laiemale keeletarvitajaskonnale liiga keeruline, raskesti õpitav või liiga jäik. Eriti puudutasid etteheitel kokku- ja lahkukirjutamist, suure ja väikese algustähe tarvitamist ning sõnade muutmist. 1979 pandi kokku VÕK-i uus, mõnevõrra noorenenud koosseis, kelle ülesandeks seati 1976. aasta ÕS-i kriitiline ülevaatamine. VÕK-i esimees oli ikka Kask, aga tegelikku tööd juhtis aseesimees Huno Rätsep. Keskseks probleemiks tõusis keelenormide õpetamine koolis ja selle raskused ning eelkõige sel põhjusel oodati normingute lihtsustamist. Seekord ei moodustatud õigekeelsuskomisjoni ilma ettevalmistusteta. Aastapäevad töötas professor Rätsepa juhtimisel keelekorralduse ja keeleõpetuse komisjon, kelle ülesandeks oli välja selgitada keelenormide ja emakeeleõpetuse kitsaskohad. Erelt on väitnud, et just see keele- ja kooliringkondade ühiskogu murdis lõpuks konservatiivide võimu, kelle meelest kirjakeel oli juba tükk aega valmis ja täiendada tuli üksnes sõnavara. Nüüd võitis arusaam muutuvast ja varieeruvast keelest (Erelt 2002: 254).

1979. aastal peeti keelekorralduskonverents, mis äratas suurt tähelepanu ja seal esitatud ettepanekud said järgneva viie aasta jooksul VÕK-i töö aluseks. 1980. aastad tähistavad olulist pööret eesti keelekorraldustöös. Normimuutusi ei arutatud enam üksiksõnade kaupa, vaid otsused hõlmasid kogu tüüpi või vormi. Vormimuutmisotsustele eelnesid keelekasutuse uuringud, mida tehti Tallinna Pedagoogilises Instituudis Mati Hindi juhendamisel ja Tartu ülikoolis Jaak Peebo juhendamisel. Uuriti, kuidas eri vanuses eestlased Eesti eri piirkondades teatud sõnatüüpe tegelikult käänavad ja pööravad. Uurimused kinnitasid arvamust, et keelekasutus on aastakümnete jooksul palju muutunud. Õigekeelsuskomisjon lähendaski paljusid norme tegelikule keelekasutusele ja aktsepteeris tüübinihked mitmes sõnarühmas: *muuseum*-tüüpi noomenites, *ne-* ja *s-lõpulistes* noomenites, *kõnelema*-tüüpi verbides, *õppima-* ja *muutama*-tüüpi verbides. Lisaks morfoloogianormidele tegeles VÕK-i kolmas koosseis ka sõnade kokku- ja lahkukirjutamise, lühendite õigekeelsuse ja võõrkohanime kirjutamise probleemidega.

Komisjon tegutses aktiivselt ja tulemuslikult ligi viis aastat, aga reeglite muutmiseks vajalike eeluurimiste kavandamine ja läbiviimine oma põhitöö kõrvalt osutus üle jõu käivaks ja eesti morfoloogianormide liberaliseerimine jäi pooleli. Seda jätkati mõnevõrra tagasihoidlikumas tempos uuel sajandil Emakeele Seltsi keeleteoimkonnas, aga tegelikult on eesti sõnamuutmisnormide kaasajastamine siiani pooleli.

VÕK-i kolmanda koosseisu aktiivne tegutsemisaeg sai otsa 1983, kui kõik 1979. aasta nõupidamise otsused said ellu viidud, materjal läbi vaadatud ja keelekorraldusotsused tehtud. Otsused ja nende kommentaarid avaldati ajakirjas Keel ja Kirjandus ja eraldi raamatuna „Kirjakeele teataja 1979–1983”.

Kuigi soov morfoloogianorme liberaliseerida, samuti suure ja väikese algustähe ning kokku- ja lahkukirjutamise reegleid lihtsustada oli olnud üsna üldine ja entusiastlik, ei pääsenud VÕK-i kolmanda koosseisu suured otsused kriitikast. Osutus, et raskem kui uut normingut luua on muuta varem kehtinud normingut, sest vastu hakkab töötama senine harjumus ja traditsioonidest kinnihoidmine. Uus tundus paljudele argine ja kirjakeelde sobimatu. Keelekorraldajad olid osanud arvestada soovimatusega ümber õppida ja tehtud otsused ei muutnud endisi kehtetuks. Uute reeglite kõrval jäid kehtima ka senised, üksnes valikuvõimalused suurenesid. Aga nii mõnelegi range normimisega harjunule tundus vabadus mitme võimaluse vahel otsustada põhimõtteliselt vale ja segadusse ajavam kui üht ja ainuõiget vormi meeles pidada. Vahepealne jäiga ja konservatiivse keelekorralduse aeg oli olnud nii pikk, et paljudele tähendas normimine endiselt kasutusel olevate võimaluste hulgast ühe väljavalimist ja õigeks kuulutamist.

Sellegipoolest hakkasid keelekorraldajad 1980. aastatel üha selgemalt muutma reeglistuspõhimõtteid. Jäikade piiride asemel aktsepteeriti rohkem sujuvaid üleminekuid. Võeti omaks tsentri ja perifeeria põhimõte, mille järgi töötab iga reegel kõige tugevamini temaga hõlmatava piirkonna tuumosas, mida rohkem perifeeria poole, seda enam reegli mõju nõrgeneb. Kahe reegli piirilal asub hulk keelendeid, mille suhtes on mõnikord üsna ükskõik, kas paigutada nad ühe, teise või mõlema reegli alla. (Erelt 2002: 256)

Tänapäeval tegeleb kirjakeele korralduse, keelemuutuste jälgimise ja õigekeelsussõnaraamatute koostamisega Eesti Keele Instituudi tänapäeva eesti keele osakond, kellele on normingute arutamisel ja keelemuutuste hindamisel toeks Emakeele Seltsi keeleteoimkond. Iseseisvuse taastanud Eestis on õigekeelsussõnaraamatu täiendatud trükid ilmunud aastatel 1999, 2006, 2013 ja 2018. Tänapäevane õigekeelsussõnaraamat on suunav ja seletav sõnaraamat, mis ei piirdu keelenormide fikseerimisega, vaid annab ka hinnanguid ja soovitusi, mis on hea, mis halb keel. Uueaegsed õigekeelsussõnaraamatud sisaldavad infot sõna kasutusvaldkonna kohta, on paindlikud ja rikkaliku materjaliga ega ole enam selliseid põhimõttelisi poleemikaid esile kutsunud nagu nõukogudeaegsed rangete keelenormidega eelkäijad.

KIRJANDUS

- Ahven, Eeva 2007.** Pilk paberpeeglistse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiiu; Kull, Rein 1970a.** *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnavalik, õigehääldus, õigekiri. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 79–89; nr 3, lk 147–160.
- Erelt, Tiiu; Kull, Rein 1970b.** Morfoloogia, kooliõpetus ja õigekeelsussõnaraamat. – Nõukogude Kool, nr 8, lk 583–589; nr 10, lk 735–739.
- Kasik, Reet 2018.** Eesti kirjakeele 100 aastat. – Akadeemia, nr 5, lk 809–819.
- Kasik, Reet 2020.** Eesti keelehoolde algusaegadest. – Eesti Keeletoimetajate Liidu aastaraamat 2019. Tallinn: Eesti Keeletoimetajate Liit, lk 28–41.
- Kask, Arnold 1965.** Eesti kirjakeele arenemisest nõukogude perioodil. – Emakeele Seltsi aastaraamat 11 (1965). Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 3–21.
- Kindlam, Ester 1976.** Meie igapäevane keel. Tema hoolet ja seadet. Tallinn: Valgus.
- Kirjakeele teataja 1979–1983.** Õigekeelsuskomisjoni otsused. Koost Tiiu Erelt, Henn Saari. Tallinn: Valgus, 1985.
- Kull, Rein 1978.** Saateks. – Henno Meriste, Sõnamerel seilates. Tallinn: Valgus, lk 5–6.
- Laanekask, Heli 1973.** Eduard Vilde romaani „Raudsed käed” tekstiajalugu. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool. <http://hdl.handle.net/10062/33947>
- Laanekask, Heli 1978.** Kirjanduspärandi uustrukkide keelelisest redigeerimisest Eduard Vilde romaani „Raudsed käed” põhjal. – Sõnast tekstini. Toim Ülle Viks, Valdek Pall. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia, lk 149–157.
- Leemets, Tiina 1988.** Terminoloogia arendamine ENSV Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkeseksioonis aastatel 1958–1988. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool. <http://hdl.handle.net/10062/83217>
- Liivaku, Uno 1969.** Kuidas öelda teisiti. Valimik stamp- ja parasiitkeelendeid. Tallinn: Valgus.
- Liivaku, Uno 1972.** Kust king keelt pigistab. Tallinn: Valgus.
- Liivaku, Uno; Meriste, Henno 1975.** Kuidas seda tõlkida. Järeltormatusest eestinduseni. Tallinn: Valgus.
- Löökene, Mare 1971.** Ajakirjanduskeel. Aktuaalseid keeleprobleeme Eesti NSV Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkeseksioonis. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Meriste, Henno 1978.** Sõnamerel seilates. Tallinn: Valgus.
- Saari, Henn 1976.** Keelehääling. Tallinn: Valgus.
- Saari, Henn 2004.** Keelehääling. Eesti Raadio „Keeleminutid” 1975–1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Reet Kasik (sünd 1946), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse instituudi emeriitdotsent (Jakobi 2, 51005 Tartu), reet.kasik@ut.ee

Corpus planning in Soviet Estonia

(Views on the development of Estonian language planning)

Keywords: corpus planning, language codification, Institute of Language and Literature, orthographic dictionary, Estonian Orthological Committee

As far as Estonian language planning is concerned, the 45 years after World War II, when Estonian was ruled by Soviet power, were not all of equal weight. The first post-war decade was spent in an effort to make Estonian a “Soviet” language by following the guidelines coming down from the leadership of the Academy of Sciences, the state publishing house and other government agencies. For the next quarter of a century, i.e., up to the late 1970s, Estonian corpus planning was the responsibility of conservative linguists, who believed that standard Estonian was ready, so that there was no reason to change its norms and only some lexical additions were in order. However, in addition to norm fixation the period started bringing usage recommendations and more attention came to be paid to language culture in general. In the 1970s–1980s, the emerging generation of language planners carried an understanding of standard language as a phenomenon in variation and change, and so the planners’ main responsibility was to monitor that change.

Reet Kasik (b. 1946), PhD, University of Tartu, Docent Emerita (Jakobi 2, 51005 Tartu), reet.kasik@ut.ee